

Пустохіна В. І. Формування культурологічної компетентності старшокласників у процесі навчання української літератури: риторичний підхід // Педагогічна риторика: історія, теорія, практика : монографія / [Кучерук О. А., Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. та ін.] ; за ред. О. А. Кучерук. – К.: КНТ, 2016. – 258 с. - С. 196-207.

Пустохіна В. І.

**Формування культурологічної компетентності
старшокласників у процесі навчання української
літератури: риторичний підхід**

Стан сучасного суспільства характеризується інтенсивним розвитком мовних комунікацій. Техніка народжує нові форми мовного зв'язку, результатом чого стає поява не лише нових видів і жанрів спілкування, а й нових навчальних комунікативних дисциплін у закладах професійно-педагогічної освіти, що значною мірою зумовлюється істотним збагаченням наукових галузей, які займаються мовою і мовленням, зокрема комунікативної лінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокогнітології, неориторики тощо.

В умовах оновлення вітчизняної школи проблема літературної освіти учнів, завданнями якої є формування патріотично вихованої, духовно багатой особистості, яка володіє кількома компетентностями, умінням глибоко розуміти художній текст, навичками самостійного, оригінального мислення, уміннями точно, яскраво й зрозуміло продукувати ідеї на основі діалогу з художнім текстом, набуває особливого значення. Підготовка юного компетентного читача, який може інтерпретувати художній твір не стільки на інтуїтивному рівні, скільки з оперттям на мовно-літературні знання, який володіє естетичним смаком, здатний осмислювати літературний твір як художнє ціле й ділитися своїми думками, переживаннями з іншими, досягається глибокою роботою над формуванням умінь аналізувати й оцінювати прочитане та вмінь яскравого переконливого мовлення.

Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в країні на сучасному етапі, нерозривно пов'язані з формуванням нової освітньої парадигми, у якій основоположними є культурологічні та гуманістичні цінності, а раціоналізм замінюється культурологічним просвітництвом.

Культивування культури зростаючої особистості в умовах сучасної дійсності – одна з наріжних соціальних проблем. Тому особливої актуальності набуває дослідження методичних шляхів формування культурологічної компетентності учнів у процесі вивчення літератури. Значний потенціал у формуванні цієї компетентності мають засоби педагогічної риторики вчителя-словесника, здатного в процесі живомовного спілкування здійснити навчально-виховний вплив на учнів.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування системи роботи з формування культурологічної компетентності старшокласників у процесі навчання української літератури на засадах риторичного підходу.

Культурна комунікація нерозривно пов'язана з культурологічною компетентністю, набуття якої залежить від творчого засвоєння й осмислення всього цінного як у культурі свого народу, так і в інших культурах. Одним із базових компонентів поняття "культурологічна компетентність" є "компетентність", поряд із відповідним терміном у науковій літературі широко використовується термін "компетенція". У визначенні двох останніх термінів є багато різночитань. Загалом компетентність тлумачиться як атрибут професіоналізму. Її потрібно розглядати з двох позицій: як рівень професійного розвитку суб'єкта і як елемент його загальної психічної характеристики. З ним пов'язане важливе перетворення особистості, яке відбувається під час освоєння професійної діяльності.

У Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти поняття "компетенція" та "компетентність" мають такі дефініції: "компетенція – суспільно визнаний рівень знань, умінь і навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини»; "компетентність – набута в процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається зі знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці" [4].

Науковці дають різні визначення понять "компетенція" та "компетентність", що відбивається на сутнісних характеристиках цих понять. Найбільш поширеною серед учених є думка, що компетенція – це заздалегідь задана вимога до освітньої підготовки учня, необхідна для його

ефективної продуктивної діяльності в певній сфері, а коли йдеться про особистісні досягнення учнів як результат навчання, то більш правомірно вживати термін "компетентність" [6, с. 141]. І. Зимня, ґрунтуючись на працях вітчизняних психологів, виділяє три групи компетентностей: *особистісні* – компетентності, які стосуються самого себе як особистості, як суб'єкта життєдіяльності; *комунікативні* – компетентності, які стосуються взаємодії людини з іншими людьми; *діяльнісні* – компетентності, які стосуються діяльності людини, яка проявляється у всіх її типах і формах [5, с. 125]. Відповідно до розподілу змісту освіти на загальний метапредметний (для всіх предметів), міжпредметний (для циклу предметів чи освітніх галузей) та предметний (для кожного навчального предмета), А. Хуторський виводить трирівневу ієрархію компетентностей: *ключові, загальнопредметні, предметні*. Набір ключових компетентностей визначається соціумом, для різних країн є різним і залежить від ціннісних орієнтацій, світогляду окремого співтовариства [9, с. 217].

Для розуміння суті понять *компетенція, компетентність* і відношень між ними в контексті літературної освіти важливо усвідомити, що компетенції – це нормативні вимоги до знань і вмінь, що формуються засобами навчального предмета, а компетентність – якісне інтегроване утворення особистості, що застосовується в практичній діяльності, зокрема під час аналізу літературного твору. Елементи компетентності тісно пов'язані між собою. Оволодіваючи якимось способом діяльності, учень отримує досвід інтеграції різноманітних результатів освіти (знань, умінь, навичок, цінностей тощо) та постановки мети [2, с. 57].

Ураховуючи сказане, **культурологічну компетентність** старшокласників трактуємо як сформоване сукупне новоутворення особистості, що дає змогу вільно почуватися в різних соціокультурних ситуаціях:

- 1) відчувати себе не лише об'єктом, а й суб'єктом культурно-історичного процесу;
- 2) бути різнобічно освіченим, мати широкий кругозір;
- 3) розуміти закономірності розвитку культури як процесу створення, збереження й трансляції загальнолюдських цінностей;

4) орієнтуватися в традиціях, реаліях, звичаях, духовних цінностях не тільки свого народу, але й інших націй;

5) уміти доцільно й ефективно виступати, спілкуватися в сучасному світі, оперуючи культурними концептами й образами різних народів.

Культурологічний принцип в організації літературної освіти забезпечує розширення кругозору учнів, усвідомлення місця літератури в усьому розмаїтті родів і жанрів серед інших видів мистецтва та в духовній культурі народу. Формування культурологічної компетентності учнів на уроках літератури, своєю чергою, передбачає ознайомлення їх із національно-культурними особливостями мовленнєвої поведінки.

Сьогодні проблеми вербальної комунікації, зокрема мистецтва публічного мовлення, досліджує низка дисциплін, центральною із них вважають риторику, яка вивчає закономірності ораторського мистецтва, з опертям на філософію, логіку, етику, естетику, психологію, літературознавство, мовознавство та ін.

Ораторське мистецтво можна вважати лише одним із напрямів риторики. Риторика як наукова теорія і власне процес ефективного мовлення сягає своїм корінням часів грецької античності. Античні філософи порушили питання, які визначили шляхи розвитку цієї науки. Прикметно, що давні вчені не обмежували проблематику риторики лише мовленням. Вони вважали, що риторика охоплює значно ширше коло завдань. Відомий софіст і ритор Горгій та його послідовники розглядали риторику як інструмент керування громадянами. Аристотель вважав, що суспільно державний устрій є насамперед мовною організацією суспільства. Античний філософ вбачав у риториці здатність знаходити можливі способи переконання щодо кожного конкретного предмета [1, с. 39]. В античні часи цінували гарне й доцільне слово. Упродовж розвитку європейської культури довгий час джерелом знань і духовно-культурного становлення особи і суспільства була книга.

З розвитком сучасних технологій комп'ютерні ігри, планшети, смартфони поступово починають витісняти з ужитку книгу. Надмірне захоплення учнів новими інформаційними технологіями призводить до згасання в

школярів інтересу до художнього твору, що в майбутньому може негативно позначитися на їхньому житті. Тому перед сучасною вітчизняною школою постало важливе завдання: сформувати світогляд учнів, збагачений гуманістичними ідеями, культуровідповідними поглядами, переконаннями, ідеалами української і світової духовної культури. Центральне місце серед освітніх цілей посідає формування самостійного й творчого мислення особистості, що зумовлює потребу в оновленні процесу навчання. У пошуках сучасних форм і методів навчання ми звернулися до ідеї застосування загальних положень мистецтва красномовства й педагогічної риторики в літературній освіті старшокласників.

У художніх творах велику роль відіграють мовні висловлювання, створювані письменником за законами мистецтва красномовства, отже, систематичне звернення до риторичних понять істотно полегшує розуміння відповідного художнього тексту. При цьому з'являється можливість досліджувати текст з боку його мовної організації. Серед причин звернення до мистецтва красномовства під час аналізу художніх творів, поряд із потребою глибокого проникнення в текст, важливими є необхідність освоєння учнями виражальних засобів мови на конкретних прикладах художніх висловлювань, формування естетичної інтуїції, чуття образного стилю мови тощо.

Активізація знань з риторики на матеріалі художніх текстів займає важливе місце як у навчальних посібниках зі словесності XIX століття (Ф. Буслаєва, А. Мерзлякова, В. Стоюніна), так і в роботах сучасних учених-методистів (В. Коровіної, Т. Ладиженської, С. Леонова, А. Михальської та ін.), це пов'язано ще і з тим, що риторика і література з самих витоків викладання словесності знаходилися поруч. Змінювалося місце та спрямування теорії риторичного мистецтва й аналізу художніх творів на уроках словесності, але завжди визнавався їх нерозривний зв'язок один із одним і з мовленнєвою діяльністю учнів.

Теорія мистецтва красномовства тісно пов'язана з етичним, естетичним і раціональним складниками слова, тому залучення знань з риторики дає змогу розглядати твори художньої літератури у філософському аспекті, спираючись на категорії етосу, пафосу і логосу. Теорія

мистецтва живомовного слова є своєрідним методом пізнання мови, законів спілкування, що дає підстави використовувати основні положення її як для аналізу монологів і діалогів літературних персонажів у художньому творі, так і в практичній комунікативній діяльності учнів.

Про можливість навчально-виховного й розвивального впливу риторики вчителя-словесника на думки і почуття учнів свідчать джерела педагогічної освіти й аналіз сучасних навчально-методичних посібників філологічного спрямування. Водночас, коли освіта виходить на якісно новий етап розвитку сучасної методики викладання (контекстний аналіз, інноваційні методи й технології навчання та інше), простежується низка негативних тенденцій загальнокультурного розвитку учнів: відсутність мотивації до читання та проблема формування читацької культури учнів; відсутність ґрунтовних знань про основні культурні та мистецькі явища; низький рівень мовної культури учнів, що призводить до використання в їхньому мовленні так званих "*суржиків*". У розв'язанні цих проблем може сприяти розширення змісту, форм і методів викладання літератури з урахуванням специфіки ціннісної картини світу учнів і визначення рівня їхнього літературного розвитку. При цьому під час формування культурологічної компетентності старшокласників ключової ролі набуває риторика вчителя.

Сучасний розвиток дидактичної філології потребує обґрунтування правомірності включення положень лінгвістичної риторики і педагогічної риторики в навчальний процес шкільної літературної освіти. У цьому контексті варто врахувати, що Ю. Лотман розглядає риторику у двох аспектах: а) риторика "відкритого тексту", що розглядається як діяльність зі створення тексту, в центрі якої виявляється "риторика фігур"; б) риторика "закритого тексту", що становить собою поетику тексту як цілого. Отже, виявляється, що "риторика фігур" – це риторичний інструмент автора в породженні тексту, а риторика "закритого тексту", яка трактується як його поетика, – це те, що уявляється реципієнту в цілісності під час сприйняття художнього тексту [7, с. 47]. Тому, для того щоб учні краще збагнули культурні смисли художнього тексту (твору) як мистецтва слова, вони мають аналізувати виражальний

потенціал риторичних засобів із функціонального боку та сприймати й інтерпретувати художній текст (твір) у єдності змісту і форми. Такий підхід допоможе школярам відкрити глибокий підтекст твору, розширити їхній кругозір, духовні горизонти, ціннісні орієнтації. Підсилення дії окресленого підходу в межах літературної освіти засобами риторики вчителя забезпечує створення умов для розуміння зв'язку мови і літератури, розкриття культурних аспектів, закладених у тексті.

Основні для риторики категорії – етос, пафос і логос – порівняно з філософським трактуванням їх за часів Стародавньої Греції, у сучасній риториці переосмислені з урахуванням теорії мовленнєвої діяльності: етос створює умови для мовлення, пафос служить джерелом створення її смислу, а логос виступає як словесне втілення пафосу в межах етосу. Художня література з погляду етосу передбачає свободу вибору реципієнтом тексту для читання й розуміння. Пафос художнього мовлення проявляється в розвитку уяви читача, а за ознакою логосу функція художньої мови – висловити переживання автора й заразити цим переживанням реципієнта тексту.

З погляду сили впливу на становлення духовно-культурного досвіду особистості літературі належить особлива позиція й роль серед інших видів мистецтва. Кожен вид мистецтва як вид духово-творчої діяльності за своєю природою поліфункціональний і, зазвичай, тісно пов'язаний з якоюсь окремою функцією – креативною, комунікативною, аксіологічною, пізнавальною, гедоністичною тощо. Література з-поміж інших видів мистецтва вирізняється тим, що поєднує в собі весь комплекс його функцій у повному вигляді. Звідси – її здатність охоплювати всі сфери й аспекти буття, виражальна універсальність її художньої мови, хоча в чуттєвій повноті й конкретності вираження окремих сторін буття вона може поступатися іншим видам мистецтва (наприклад, скульптурі – у пластичності вираження, малярству – у його візуальній барвистості, музиці – в емоційній наснаженості тощо). Засоби виражальності у словесному мистецтві створюють більш узагальнене відтворення чуттєвої реальності, певною мірою наділене специфічною синтетичністю. Як наголошують сучасні

методисти, услід за М. Бахтіним, література за своєю природою є мистецтвом часово-просторовим, воно вводить час у простір, а простір у час, поєднує їх у феноменальну цілісність [8, с. 26].

Предмет "Українська література" посідає особливе місце в шкільній освіті: він дає учням знання про світобудову, ставить акцент на смислових і світоглядних аспектах, допомагає знайти ціннісні орієнтації. Крім того, словесник навчає учня читати, працювати з додатковою літературою, мислити, говорити, аргументувати, висловлювати думки з приводу побаченого та почутого. Тому українська література як шкільна дисципліна може стати дієвим засобом різнобічного розвитку особистості учнів, зокрема й формування в них культурологічної компетентності [2, с. 57]. Риторичні ж можливості педагога сприяють цьому, адже риторично-педагогічна діяльність учителя – одна з умов реалізації культурологічного підходу до освіти. Засобами педагогічної риторики вчитель яскраво виражає своє духовне ставлення до літературного матеріалу, фактів твору, що виявляється в характері, інтонаційній виразності організації озвученого тексту, в інтонаційній виразності впливового повідомлення вчителя, доборі слів, побудові речень.

На думку Є. Бондаревської, *культурологічний підхід* – це основний метод проектування особистісно орієнтованої освіти, компонентами якої є: ставлення до дитини як до суб'єкта, здатного до культурного саморозвитку; ставлення до педагога як до посередника між дитиною і культурою, здатного надати дитині підтримку в самовизначенні й розвитку; ставлення до освіти як до культурного процесу, рушійними силами якого є особистісні смисли, діалог і співробітництво його учасників; ставлення до школи як до цілісного культурно-освітнього простору, у якому відтворюються культурні зразки життя, здійснюється виховання культурної людини [3, с. 217].

Упровадження *культурологічного принципу* до організації навчання української літератури передбачає висвітлення зв'язків літератури з філософією, міфологією, фольклором, звичаями, віруваннями, культурними традиціями різних народів і національностей. Ці зв'язки становлять ядро культурологічної лінії змісту літературної

освіти та потребують добору відповідного текстового й ілюстративного матеріалу, зокрема відомостей з історії, мови, музики, живопису, власного життєвого досвіду учнів тощо. На уроках української літератури учні пізнають культуру, побут, традиції не лише українського, а й інших народів, знайомляться із загальнолюдськими цінностями, що сприяє вихованню старшокласників у контексті "діалогу культур" і розвитку культурологічної компетентності.

Використання творів мистецтва (музика, живопис, кіно, театр, архітектура, скульптура тощо) як об'єкта учнівського дослідження, практикування живомовних образних описів дидактичного та ілюстративного матеріалу на уроках літератури також сприяє формуванню культурологічної компетентності учнів. Твір мистецтва несе в собі не тільки відбиток особистості автора, його індивідуальне бачення світу, але й слід певної історичної епохи, акумулює зріз національно-культурних традицій, є частиною національно-культурної самосвідомості народу. Мова і культура, поєднуючись у навчальному процесі, забезпечують збагачення словникового запасу учнів мистецтвознавчими термінами, словами з культурним компонентом, розвиток аргументованого й образного мовлення, створення передумов для успішного спілкування в соціально-культурній сфері. Прилучення до шедеврів світового мистецтва поступово формує в учнів чуття краси, добра, справедливості, поваги до рідного народу, виховує розуміння наступності з традиціями кращих досягнень світової культури.

Водночас розгляд тематики та проблематики літературного твору із залученням інших видів мистецтва та гарного мовлення вчителя значно розширює діапазон вражень, уявлень, думок, почуттів учнів. Завдання вчителя полягає в тому, щоб допомогти учням помітити всі культурні пласти тексту й допомогти їм почути якомога більше голосів твору. Тематичний принцип поєднує різні види мистецтва, наближаючи вивчення літературного твору до контекстного пізнання його [10, с. 22]. Формування культурологічної компетентності старшокласників потребує розглядати літературний твір у контексті світової культури, яка може бути моделлю інтерпретації дійсності, у ній криються

відповіді на питання щодо "мандрівних" образів, сюжетів, сутності літератури як мистецтва слова.

Розвиток інтелектуально-духовних можливостей учнів створює умови для досягнення вищого рівня сприйняття, розуміння, інтерпретації художнього твору, що свідчить про високу читацьку компетентність. Одна з найважливіших передумов формування її – контекстне вивчення літератури, яке полягає у вивченні твору в семантичному полі, у котрому проходить онтологічне буття й здійснюється рецепція художнього тексту. Це пов'язано з тим, що для розуміння явища мистецтва необхідним є бачення, розуміння, знання умов творення його, а отже, і вивчення художнього твору в школі має бути контекстним. При цьому найважливішими видами контексту визначають біографічний, культурологічний, літературознавчий, особистісно значущий.

Різноманітні форми існування культурологічної інформації в структурі літературно-художнього твору визначають і різноманітність прийомів роботи з нею. Це такі прийоми, як *культурологічний коментар* (наприклад, коментар застарілих слів, які трапляються у творі), *культурологічна довідка* (якщо потрібно – розгорнуте пояснення чогось), *культурологічна характеристика* літературного образу, *використання проблемних питань*, за допомогою яких культурологічний матеріал пов'язують із аналізом твору, *культурологічний аналіз*, побудований на зіставленні художнього тексту з першоджерелом, *"діалог" із автором, персонажем* тексту тощо.

Протягом багатьох століть відпрацьовувалися форми організації усних і письмових текстів, адресованих великій аудиторії. *Риторичний аналіз* текстових фрагментів художнього твору уможливає на конкретному матеріалі розглянути різні аспекти побудови їх, виявити прийоми мовного впливу, оцінити відібрані автором засоби мовної виражальності. Уміння проаналізувати текст в єдності духовного змісту і мовної форми вираження його – важливий складник культурологічної компетентності, він створює необхідну основу і для створення власних образних культуровідповідних текстів різних жанрів.

Використовуючи теорію мистецтва красномовства в процесі аналізу художнього тексту та розвитку мовлення

учнів, розв'язується проблема дослідження комунікативно-мовленнєвих дій персонажів художнього твору з метою поглиблення сприйняття образів літературних героїв, загалом поетики тексту, а також з метою виявлення авторської позиції; зростає ефективність процесу вдосконалення власного мовлення школярів та формується їхня культурологічна компетентність.

Цілеспрямоване й послідовне впровадження окресленої системи роботи в практиці літературної освіти Житомирської ЗОШ № 8 свідчить, що, як і передбачалося, формування культурологічної компетентності старшокласників на уроках української літератури, з оперттям на риторичний досвід учителя-словесника та положення мистецтва красномовства, урізноманітнює прийоми шкільного аналізу художніх творів і способи мовленнєвого розвитку учнів, збагачує, робить більш усвідомленими й аргументованими висловлювання учнів, створені за літературним матеріалом, що підвищує ефективність навчально-виховної та комунікативно-мовленнєвої діяльності на уроці літератури.

Отже, завдяки використанню риторичних можливостей учителя-словесника й активізації риторичного досвіду учнів на уроках української літератури формується уявлення про художній твір як складноорганізоване ціле, яке підкоряється своїм законам, виникає розуміння того, що для плідного читання художнього твору, розуміння й оцінювання прочитаного та доцільного аргументованого виступу, ефективного обмінювання думками, почуттями необхідно володіти певними мовно-літературними знаннями, вміннями, а не покладатися лише на життєвий досвід.

Варто пам'ятати, що в межах літературної освіти риторика вчителя й риторичний досвід учнів відіграють важливу роль у формуванні культурологічної компетентності старшокласників. А тому під час вивчення поетики художніх творів, проведення літературних конференцій, вечорів, діалогів з літературними героями для досягнення поставленої навчально-виховної мети необхідно звертати активну увагу на збагачення світогляду учнів, розвиток мислення, вироблення навичок ефективного мовлення з

урахуванням законів риторики та наслідування художнього тексту й мовлення вчителя-ритора.

Список використаних джерел

1. Античные риторики: (переводы) / Собрание текстов, статьи, комментарии и общ. ред. А. А. Тахо-Годи, вступит., статья А. Ф. Лосева. – М. : МГУ, 1978. – 352 с.
2. Богосвятська А. І. Методика компетентнісного викладання на уроках літератури / А. І. Богосвятська // Зарубіжна література в школах України. – 2012. – № 7-8. – С. 56-63.
3. Бондаревская Е. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания / Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич. – Ростов-на-Дону : Учитель, 1999. – 560 с.
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / Постанова Кабінету Міністрів від 23.11.2011 № 1392. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show>.
5. Зимняя И. А. Педагогическая психология : [учебн. пособ.] / И. А. Зимняя. – Ростов-на-Дону : Фенікс, 1997. – 480 с.
6. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика : [монографія] / О. А. Кучерук. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2011. – 420 с.
7. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 383 с.
8. Художня література в контексті світової культури : [метод. посіб.] / автори: Яценко Т. О., Шевченко З. О. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 136 с.
9. Хуторской А. В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения / А. В. Хуторской. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.
10. Шевченко З. О. Загальнокультурний контекст вивчення української літератури у 8-9 класах на факультативних заняттях / З. О. Шевченко // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 4. – С. 20-23.